

Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari-crkva Sv. Lovre 2009.

Archaeological Excavations at the Crkvari-St. Lawrence Church site 2009

Tatjana Tkalčec

Primljeno/Received: 23.02.2010.
Prihvaćeno/Accepted: 30.03.2010.

Nastavljena su arheološka istraživanja srednjovjekovne crkve s grobljem u Crkvarima, nedaleko Orahovice. Istražen je prostor zvonika dograđenog na zapadno pročelje trobrodne gotičke crkve. Unutar prostora zvonika pronađeno je 38 grobova, što ukupno daje broj od 271 istraženih grobova na lokalitetu. Kontinuitet pokopavanja na lokalitetu od ranoga srednjeg do ranoga novog vijeka potvrđen je i u kampanji 2009. godine.

Ključne riječi: arheološka istraživanja, Crkvari, crkva Sv. Lovre, groblje, srednjovjekovno gradište, rani srednji vijek, kasni srednji vijek, rani novi vijek

Key words: archaeological excavations, Crkvari, St. Lawrence Church, cemetery, medieval hill fort, Early Middle Ages, Late Middle Ages, early modern age

1. Uvod

U rujnu 2009. godine nastavljena je sedma sezona arheoloških istraživanja srednjovjekovne crkve s grobljem, koja se nalazi na izdvojenome brežuljku uz selo Crkvari, općina Orahovica, Virovitičko-podravska županija.¹ Srednjovjekovno groblje prostiralo se neposredno oko crkve, na zaravni i padinama brijega, što je još u srednjem vijeku iskopom obrambenoga jarka preinačeno u gradište (Tkalčec 2006a: 23, sl. 1). O dosadašnjim arheološkim iskopavanjima na lokalitetu redovito se izvještavalo u stručnim časopisima (Tomičić et al. 2004; Tomičić, Tkalčec 2005b; Tkalčec 2007a; 2008; 2009a s ostalom literaturom).

Arheološka istraživanja 2009. odvijala su se unutar zvonika (unutarnje dimenzije 3,50 x 2,40 m), u □ X7 i □ Y7, na površini od 8,40 m². Masivni temelji zvonika otkriveni su u arheološkim istraživanjima 2008. godine, a na osnovi stratigrafije te slijeda izgradnje arhitektonskoga sakralnog sklopa uočeno je da je zvonik sa snažnim kontraforima dograđen na trobrodnu gotičku crkvu koja je u svojoj prethodnoj fazi bila jednobrodna, dvoranska (Tkalčec 2009a: 37, sl. 1; 40, sl. 4–5). Unutar zvonika su istraženi svi slojevi i grobne cjeline, do same zdravice. Iskopan je i dio zdravice uz južni zid zvonika kako bi se jasnije dobio uvid u dubinu temelja zvonika (na tome je mjestu iskop sezao 2,30 m, a u prosjeku je sezao oko 2 m u dubinu od današnje površine terena) te kako bi se temelji mogao dokumentirati.

Dokumentacija je vezana na istraživanja 2008. godine. Zabilježene su 102 nove stratigrafske jedinice (SJ 764 – SJ 865:

1 Uz voditeljicu dr. sc. Tatjanu Tkalčec u arheološkim istraživanjima 2009. godine, koja su se odvijala u razdoblju od 1. do 11. rujna, iz Instituta za arheologiju sudjelovao je zamjenik voditeljice mr. sc. Siniša Krznar te student arheologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu Ivan Valent. U radovima su sudjelovala trojica radnika iz Crkvara, Nove Jošave i Orahovice. Projekt je financiralo Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, a nositelj programa je Grad Orahovica koji pruža logističku podršku provođenju programa. Odnos između naručitelja Grada Orahovice i izvršitelja Instituta za arheologiju reguliran je ugovorom sklopljenim 29. srpnja 2009. (ur.br. 724/2009), a koji je vezan uz Ugovor br. 16-701-09 o korištenju sredstava Ministarstva za program zaštite kulturnog dobra Crkvari, crkva Sv. Lovre, sklopljen između Grada Orahovice i Ministarstva kulture RH, 12. ožujka 2009. (klasa: 612-08/08-28/2989, ur. broj: 532-04-01/1-09-4). Svi radovi koje Institut za arheologiju provodi na lokalitetu u skladu su s prethodno ishodenom dozvolom od nadležnoga Konzervatorskog odjela u Požezi.

zapune, kosturi, ukopi, slojevi i zidane strukture). Ukupno je uvedeno 48 vrećica s nalazima ulomaka keramičkih posuda, opeke te metalnih predmeta, uglavnom željeznih kovanih čavala (N 581 – N 628). U popisu uzoraka zabilježena su 122 uzorka ljudskih kostiju (iz grobnih cjelina te dislociranih), kao i uzorci životinjskih kostiju, ugljena, pougljenjenog drveta od ljesova i uzorak žbuke (U 724 – U 845). U obrazac posebnih nalaza izdvojeno je 8 predmeta: PN 87 – PN 94 – prstenje, nož, čavli ukrašenih glava, brončane i srebrne žice, ušica/kopčica (tzv. «baba-deda»).

2. Zidane strukture

Iskopavanjima u 2009. g. istraženi su temelji zidanih struktura gotičkog zvonika SJ 690, SJ 691 i SJ 692 i zapadnog zida lađe ranogotičke crkve SJ 689, dakle zidovi koji su pronađeni 2008. godine.

Južni i sjeverni zidovi zvonika širine su 140 cm, a zapadni je užji, 1,20 m. Zamjetno je da su širi zidovi, sjeverni i južni, dublje temeljeni, dok je zapadni plići. Zvonik je zaključen na uglovima moćnim kontraforima, širine 1,23, odnosno 1,30 m, a dužine 2 m (sl. 1). Zvonik je naknadno dozidan na zid SJ 689. Unutrašnje dimenzije zvonika su 3,5 m (I – Z) x 2,4 m (S – J), odnosno vanjske 4,70 (I – Z, do zida SJ 689) x 5 m (S – J).

Što se tiče načina gradnje, svi zidovi su slično građeni – nepravilnim kamenjem obilno zalivenim čvrstom žbukom te se ne očitava jasna struktura temelja. Ipak, zamjetno je da su u zid SJ 689 ugrađeni i vrlo veliki komadi kamena koji uvelike odskakuju od prosječnih dimenzija kamena. U gornjim dijelovima zapadnog zida zvonika SJ 692 uočljivo je korištenje dva izrazito dugačka kamena, koji možda imaju veze s pripremanjem te površine za postavljanje praga – ulaza u zvonik.

Zanimljiva je situacija s južnim zidom zvonika SJ 690. U njegovu istočnome dijelu načinjena je neobična istaka – SJ 818 – debljine 20-ak cm, koja se javlja na ▼ 206,70 i seže do ▼ 206,23 m.

3. Grobne cjeline (tab. 1)

U istraživanjima Instituta za arheologiju od 2003. do 2008. g. na lokalitetu Crkvari-crkva Sv. Lovre istražene su 233

Sl. 1 Crkvari-Sv. Lovro, pogled na istraživanu površinu 2009. g. (snimila: T. Tkalčec).

Fig. 1 Crkvari-St. Lawrence, view of the excavated area in 2009 (photo: T. Tkalčec).

grobne cjeline. Godine 2009. istraženo je daljnjih 38 grobova, što čini ukupan broj od 271 istraženoga groba u sedam kampa-nja arheoloških iskopavanja, koja traju prosječno po dva, maksimalno tri tjedna godišnje (sl. 2, tab. 1).

U istraživanjima 2009. svi pronađeni grobovi imaju orijentaciju zapad – istok, osim najrecentnijeg ukopa djeteta G 234, položenog plitko u SJ 771 uz zapadni zid zvonika SJ 692, orijentacije sjever – jug. Zbog učestalosti pokopavanja mlađi su grobovi oštetili starije, kojima je zbog loše očuvanosti najčešće nepoznat položaj ruku. Ipak, može se primijetiti da je kod mlađih grobova prisutan položaj ruku prekrštenih na trbuhu te na zdjelici, rjeđe i ispruženih uz tijelo, dok kod najstarijih pokopa prevladava položaj ruku ispruženih uz tijelo. Iz tablice 1 može se primijetiti da je u svim razdobljima životni vijek znatno kraći nego danas. Zamjetno je, također, da za razliku od dosadašnjih istraživanja, na prostoru zvonika nema pokopa djece perinatalne dobi. Pokopi tako male djece zamijećeni su uglavnom u najkasnijim, novovjekovnim slojevima uz zidove današnje crkve. U starijim razdobljima su djeca, koja su umrla prije ili neposredno nakon rođenja, morala biti pokopavana na nekome drugome mjestu, možda izvan posvećenoga grobljanskog prostora ili pak unutar groblja, ali na izdvojenome mjestu, što je vjerojatno bilo radi toga jer nisu stigla biti krštena.

4. Slojevi

U gornjim razinama prostor zvonika bio je zapunjen slojevima koji, čini se, nisu u vezi sa zapunama grobnih cjelina. Dapače, radi se o slojevima gorevina i paljevina, slojevima koji ukazuju na neke aktivnosti na lokalitetu nakon što je prestalo ukopavanje na tome mjestu. To se iščitava i iz „oblika“, tj. rasprostranjenosti tih slojeva: uočljivo je da se ne radi o ukopima raka. Prva, odnosno stratigrafski najrecentnija stratigrafska jedinica, koja jasno ukazuje na zasip raka, tj. sloj poremećenih grobnih raka, jest SJ 771. Svi gornji slojevi (SJ 764 – 770), prosječno dakle od ▼ 207,00 m pa do ▼ 206,70 m, pripadaju najkasnijim slojevima, vezanima uz neke građevinarske radove na lokalitetu

nakon što su bili obavljene posljednji pokopi u zvoniku.²

Prvi sloj koji pripada zapunama poremećenih grobnih cjelina jest SJ 771 koji se javlja na ▼ 206,75 m. Tom najrecentnijem horizontu pokopavanja na ovome mjestu pripadaju grobovi G 234 – G 245.³ Ukopi najstarijih, tj. najdonjih grobova iz ovog horizonta pokopavanja, dakle, ukopi grobova G 245 (i G 244) te potom G 240 i G 241 (pa i grobovi položeni više na zapadu G 243 i G 242) sjekli su starije rake od kojih je u istočnome dijelu istraživanog prostora zvonika ostao očuvan sloj SJ 772, stariji sloj poremećenih grobnih raka.

Unutar sloja SJ 772 pokopano je mnoštvo grobova, a teško je lučiti trenutak starijeg horizonta pokopavanja, koji se odlikuje čišćom smeđom zemljom SJ 816. Stratigrafski bi SJ 816 predstavljao ili kasnosrednjovjekovni sloj ili čak sloj s prijelaza razvijenog u kasni srednji vijek, a leži iznad sloja žutomaslinaste čiste ilovače SJ 175, registriranog na lokalitetu još u prijašnjim istraživanjima. Unutar SJ 175 pronađeni su grobovi iz najstarijeg horizonta pokopavanja na lokalitetu. Kostii pokojnika unutar tog sloja mahom su istrunule i u vrlo lošem stanju.

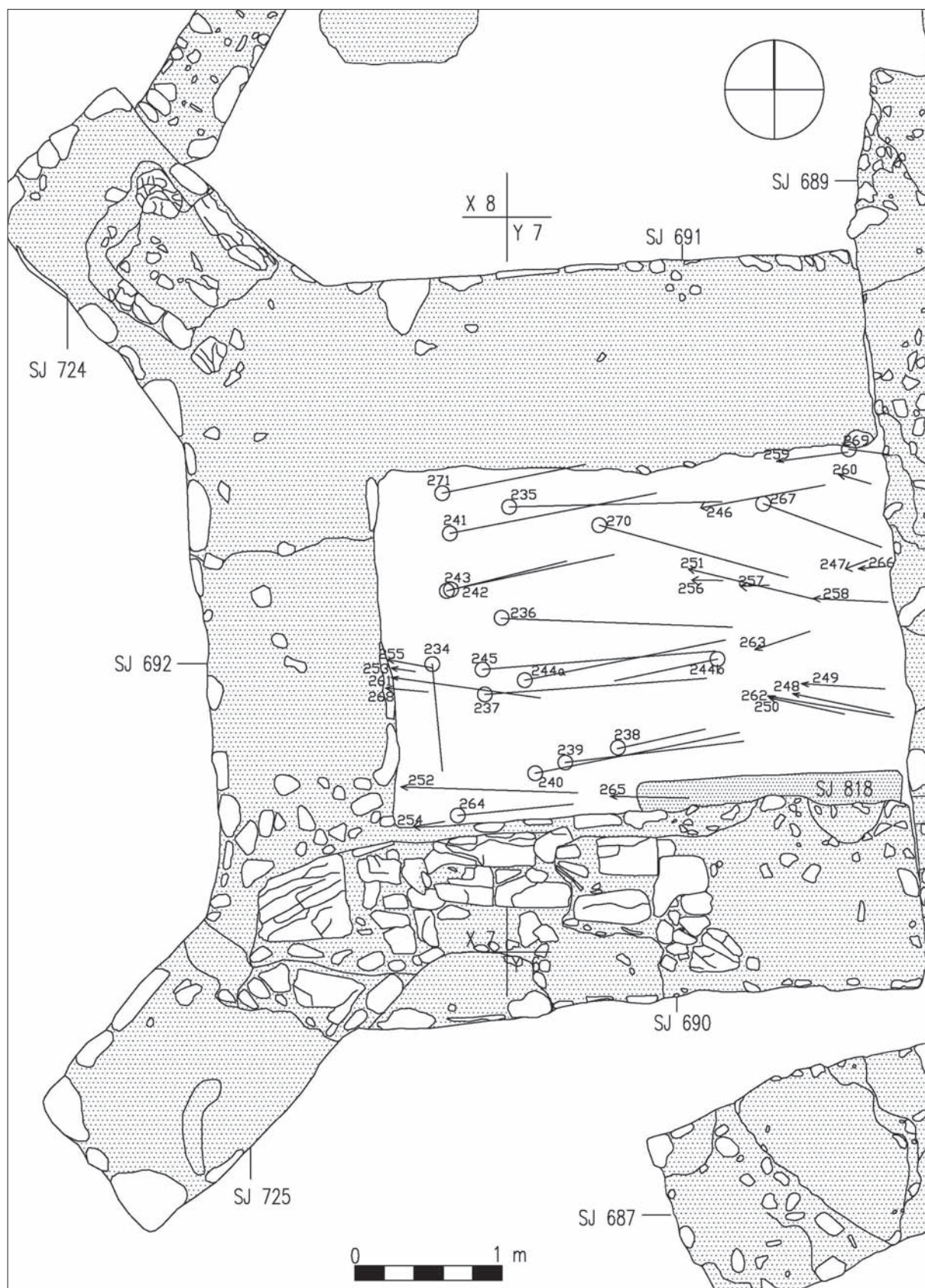
5. Preliminarna stratifikacija pokopavanja

Prigodom izrade stručnoga terenskog izvještaja obavljeno je preliminarno faziranje grobova i slojeva na osnovi stratigrafi-je iz iskopavanja. Dio tih zaključaka donosi se u ovome tekstu u zasebnome poglavlju, međutim, valja istaknuti da je ovo tek preliminarna slika, a točne faze i horizonti pokopavanja bit će izneseni tek poslije provedenih C14 analiza te poslije tipološkog vrednovanja ostalih nalaza i povezivanja ovih grobnih cjelina s

2 Detaljne opise svih slojeva, kao i grobnih cjelina, nije moguće iznositi zbog opsežnosti teksta. Ti su opisi, s bogatom popratnom nacrtnom dokumentacijom, predstavljeni u stručnom elaboratu (Tkalčec 2009b).

3 Pri tome valja zamijetiti da najdonji (kronološki, dakle, najstariji) pokopi u tom horizontu u svojim zapunama nemaju još toliku količinu šute, tj. sitnih ulomaka lomljenoga kamena i maltera, dapače, njihova je zapuna prilično „čista“. To su grobovi G 245 i ponad njega G 244 (koji su ustvari najstariji pokopi među ovim grobovima), zatim G 240, G 241, pa i grobovi djece G 242 i G 243 već nisu imali u zapuni ulomke šute, kako su to imali grobovi unutar gornjeg sloja SJ 771.

Sl. 2 Crkvari-Sv. Lovro, situacijski plan - istraživanja 2009. g. (crtala: K. Turkalj).

Fig. 2 Crkvari-St. Lawrence, situation map - excavations in 2009 (illustration: K. Turkalj).

onima iz prijašnjih iskopavanja.

Slojevi koji su ustanovljeni u 2009. godini podudaraju se u osnovnim crtama sa stratigrafskom slikom iz dosadašnjih istraživanja. Jedino je kod sloja SJ 771 upitno o kojem se razdoblju radi. Kako su to (vjerojatno) prvi planirani pokopi unutar zvonika, za pretpostaviti je da se radi o kasnosrednjovjekovnim pokopima. Međutim, čitava situacija - sličnost sastava zemlje s

novovjekovnim slojevima s drugih područja na kojima su do sada obavljena istraživanja, zatim pojava ljesova s čavlima te pojedini nalazi upućuju na to da je SJ 771 ipak novovjekovni sloj. Naime, za očekivati je da su možda prvi pokopi još pripadali kasnom srednjem vijeku ili samome početku ranoga novog vijeka (nemaju ni čavala, zapuna prilično čista), no tu pretpostavku valja tek potvrditi C14 analizom. Horizont IV smo stoga ipak

Br. groba	Orijentacija ¹	▼ ²	Dob u trenutku smrti ³	Trag rake/lijesa	Položaj ruku
234	S – J, 5°→Z	206,32	D, 2 – 3 g.	-/+	nepoznat
235	Z – I, 1°→J	206,02	M, 18 – 20 g.	+/+	prekrižene na trbuhu
236	Z – I, 2°→S	205,93	M, 20 – 25 g.	+/+	ispružene uz tijelo (desna možda „proklizila“)
237	Z – I, 4°→J	205,92	M, 55 – 60 g.	+/+	nisko na zdjelici
238	Z – I, 12°→J	205,83	D, 2,5 – 3,5 g.	-/+	nepoznat
239	Z – I, 7°→J	205,85	Ž, 17 – 19 g.	+/+	ispružene uz tijelo
240	Z – I, 11°→J	lijes 205,96; kostur 205,82	M, 35 – 40 g.	+/+	prekrižene na trbuhu (lijeva nisko na zdjelici, desna na trbuhu)
241	Z – I, 11°→J	lijes 205,81; kostur 205,58	M, 55 – 60 g.	+/+	prekrižene na trbuhu
242	Z – I, 11°→J	lijes 205,75; kostur 205,67	D, 8 – 9 g.	-/+	desna nisko na zdjelici, lijeva nepoznato
243	Z – I, 14°→J	205,66	D, 3 – 5 g.	-/+	nepoznat
244	Z – I, 11°→J I – Z, 12°→S	A-205,67 B-205,75	osoba A : Ž, 30 – 35 g; osoba B : D, 3,5 – 4,5 g,	+/+	A-desna na trbuhu, lijeva nisko na zdjelici B-nepoznat (ispružen, nisko na zdjelici?)
245	Z – I, 5°→J	raka 206,15; kostur 205,66	M, 25 – 30 g.	+/+	lijeva nisko na zdjelici, desna ispružena uz tijelo
246	Z – I, 10°→J	raka 206,12; kostur 205,96	M, 35 – 45 g.	+/+	nepoznat
247	Z – I, otklon-nepoznat	206,37	odrasla osoba	-/-	nepoznat
248	Z – I, 12°→S	206,31	Ž, 30 – 40 g.	+/+	nepoznat
249	Z – I, 4°→S	206,20	D, 6 – 10 g.	-/-	nepoznat
251	Z – I, 14°→S	206,06	M, 40 – 50 g.	+/+	nepoznat
252	Z – I, 2°→S	205,75	M, 25 – 35 g.	-/-	ispružene uz tijelo
250	Z – I, 12°→S	206,09	D, 7 – 9 g.	-/-	nepoznat
253	Z – I, otklon-nepoznat	205,69	vj. Ž, 25 – 35 g.	-/-	nepoznat
254	Z – I, otklon-nepoznat	205,69	vj. M, više od 40 g.	-/-	očuvana tek podlaktična kost jedne ruke - ispružena
255	Z – I, 10°→S	205,59	M, 30 – 40 g.	-/-	nepoznat

Br. groba	Orijentacija ¹	▼ ²	Dob u trenutku smrti ³	Trag rake/lijesa	Položaj ruku
256	Z – I, otklon-nepoznat	205,89	D, 12 – 14 g.	-/-	nepoznat
257	Z – I, otklon-nepoznat	205,93	vj. M, 35 – 50 g.	-/-	nepoznat
258	Z – I, 3°→S	206,04	Ž, 20 – 25 g.	-/-	prekrižene na trbuhu
259	Z – I, 2°→J	205,99	M, 25 – 35 g.	-/-	nepoznat
260	Z – I, 15°→S	205,94	vj. Ž, 25 – 30 g.	-/-	nepoznat
261	Z – I, 8°→S	raka 205,70; kostur 205,56	M, 30 – 40 g.	+/-	nepoznat
262	Z – I, 11°→S	raka 206,00; kostur 205,83	Ž, 30 – 40 g.	+/-	desna ispružena uz tijelo, lijeva nepoznato
263	Z – I, 9°→J	206,76	vj. Ž, 25 – 40 g.	+/-	nepoznat
264	Z – I, 6°→J	raka 205,66, kostur 205,49	D, 5 – 6 g.	+/-	nepoznat
265	Z – I, 2°→S	205,69	mlađa odrasla osoba	-/-	nepoznat
266	Z – I, otklon-nepoznat	205,82	M, 40 – 50 g.	-/-	nepoznat
267	Z – I, 20°→S	205,77	Ž, 30 – 40 g.	-/-	desna položena na prsa, lijeva na zdjelici
268	Z – I, 5°→S	205,34	vj. Ž, 20 – 40 g.	+/-	nepoznat
269	Z – I, 7°→S	205,69	M, 30 – 40 g.	+/-	nepoznat
270	Z – I, 15°→S	raka 205,70, kostur 205,54	vj. M, 25 – 40 g.	+/-	desna ispružena, lijeva nepoznato
271	Z – I, 11°→J	raka 205,49, kostur 205,34	Ž, 30 – 40 g.	+/-	nepoznat

Tab. 1 Pregled osnovnih podataka o grobnim cjelinama na lokalitetu Crkvari-Sv. Lovro- istraživanja 2009. g.

Tab. 1 Overview of basic data on graves at the Crkvari-Sv. Lovro site – 2009 excavations.

- Orijentacija Z – I znači: glava na zapadu, noge na istoku. Orijentacija S – J – glava na sjeveru, noge na jugu itd. Otklon u stupnjevima je prikazan za odstupanje linije glava - noge od linije Z – I, odnosno od linije S – J ukoliko je tako navedeno.
- Navedene su apsolutne visine kostura, a ne vrha grobne rake (ukoliko nije suprotno navedeno).
- Podatak o spolu i dobi u trenutku smrti pokojnika preuzet je iz stručnog izvješća o rezultatima antropološke analize koju su obavili dr. sc. Mario Šlaus i stručni suradnici dr. sc. Mario Novak, Vlasta Vyroubal i Željka Bedić iz Odjela za arheologiju HAZU-a (Šlaus et al. 2009). U tablici 1. koriste se kratice D – dijete, M – muškarac, Ž – žena.

nazvali kasnosrednjovjekovnim / novovjekovnim horizontom. Čini se da je zvonik funkcionirao i tijekom razdoblja novog vijeka, kada su u njemu kontinuirano obavljani pokopi. Konačno, takva je situacija i na sjeveru sa sjevernom sakristijom: iako gotička, u njoj se još u ranome novom vijeku obavljaju pokopi.

I na pojedinim drugim mjestima na lokalitetu, kao primjerice u spomenutoj sjevernoj sakristiji, razlučili smo sloj najmlađih pokopa (SJ 004), potom sloj starijih (SJ 111) i sloj još starijih pokopa (SJ 175). U grubo se radi o ranonovovjekovnom horizontu, zatim kasnosrednjovjekovnom i ranosrednjovjekovnom horizontu, s time da je SJ 175 pokrivaio razdoblje od (10.?) 11. st. pa sve do 13. st., odnosno imao je iste značajke (čista svjetlija ilovača), za razliku od SJ 111 koji je bio tamniji, smeđi, odnosno SJ 004 s mnoštvo sitne šutice. Na drugim mjestima se kasnosrednjovjekovni horizont očitovao ponešto drugačijim sastavom zemlje, sličnijim ovogodišnjem SJ 772 (primjerice, istraživanja okolo apside 2008. godine, ili pojedinosti iz istraživanja sjeverno od apside 2006. godine). U istraživanjima ispred zapadnog pročelja današnje crkve godine 2007. razlučena su čak dva novovjekovna horizonta pokopavanja. Ukopi unutar SJ 771 uvelike pak podsjećaju na pokope iz 2007. godine unutar sloja SJ 459 u prostoriji nadograđenoj sjeverno uza zapadno pročelje današnje crkve (što potvrđuje i nalaz brončane spiralno uvijene žice poput „federa“ u zapuni G 237; takvih je nalaza bilo u sloju SJ 459).

I na prostoru zvonika razlučen je najstariji sloj SJ 175 (sloj pokopavanja iz ranoga srednjeg vijeka te možda i s početka razvijenoga srednjeg vijeka), odnosno ukopi unutar njega, a razlučen je i smeđi sloj čiste ilovače SJ 816, tek djelomično, uza same zidove temelja zvonika, no nije u potpunosti jasno radi li se o sloju s ukopima iz još možda razvijenog na kasni srednji vijek.

Horizont I a, b, c, d

U najstariji horizont Ia pripada G 270 (u kojem su pronađene kosti nekog pokojnika iz još starijeg razdoblja, gurnute u stranu uz rub rake), te južno od njega G 265. Kostu su u vrlo lošem stanju, očuvane u tragovima i trule. Tom horizontu pripada i grob G 268 (ili horizontu Ib). Ovi su grobovi oštećeni ili preslojeni grobovima iz horizonta Ib – G 264, G 271 i G 269.

Sljedeći sloj grobova su grobovi horizonta Ic – G 252 (=G 254?) iznad G 264, zatim grob G 261 koji je bio iznad G 268, potom G 267 koji je preslojio grob G 269. Najmlađi sloj grobova unutar horizonta I (horizont Id) ima značajku da su im zapune nešto tamnije, ne onako svijetle poput SJ 175. Tu pripadaju grobovi G 266 (koji je ošteti G 267), zatim G 262 (iznad G 263), te G 255 (iznad G 261). U tu skupinu pripada i podlaktične kosti G 254 iznad G 252 (ukoliko se ne radi o tome da je G 254=G 252; usporedi opaske u opisu grobova). U grobovima nisu zamijećeni ljesovi.

Horizont II a, b

Horizontu IIa pripadaju G 258 (iznad G 266) i G 260 (iznad G 267). Tu pripada i G 253 (ili možda horizontu IIb?) koji se nalazi iznad G 255. Horizontu IIb pripadaju grobovi G 250 iznad G 262, zatim G 257 čiji ukop je ošteti starijega G 258, te G 259 koji se nalazi iznad G 260. U horizont IIc su opredijeljeni grobovi G 249 iznad G 250 i G 256 koji je uništio G 257. U grobovima nisu zamijećeni ljesovi, zapune su im sivkaste ili smeđe boje; vezani su uz SJ 816, dijelom i uz SJ 772.

Horizont III

Horizontu III pripadaju tri groba kojima su zamijećeni ostaci ljesova, bez čavala (G 248, G 251 i G 246) te još jedan grob kojemu je očuvano tek stopalo (G 247), s time da su, čini se G 246 i G 247 stariji (dakle IIIa), a ostali bi bili IIIb. Grobovi su ukopani u SJ 772. Grobove horizonta IIIa valja možda vezati uza sloj 14/15. st., a one IIIb uz 15. st.

Ne može se, dakako, sa sigurnošću reći da grobovi G 251

i G 248 nisu možda prvi pokopi unutar zvonika, no ipak se čini da su tome razdoblju pripadali tek dublji ukopi iz sljedećeg horizonta IV a i b.

Horizont IVa (1+2)

Prvi pokop unutar kasnogotičkog zvonika je G 245. U istu raku je pokopan i grob žene i djeteta G 244. Za pretpostaviti je da su ovo dva najstarija pokopa u horizontu IV. Značajka im je da njihovi ljesovi nisu spajani čavlima. Ostali grobovi horizonta IV, izuzev pak G 238 i G 236, svi su imali ljesove čije su stranice prikucane željeznim kovanim čavlima.

Horizont IVb (1+2)

Na osnovi presijecanja grobnih raka čini se da je u istu raku gdje su bili G 245 i G 244 položen pokojnik iz G 237. Negdje u to vrijeme je sjevernije od njega pokopano dijete G 243, a u istu raku na G 243 je položeno dijete G 242. Možda istodobno, ili ponešto kasnije od G 237, s njegove južne strane je pokopan G 240. Ukopom rake G 240 oštećen je dio rake (lijes) G 244 kod osobe B. Čini se da je G 240 dijelom i ošteti G 237, no to nije u potpunosti sigurno. Raka G 237 je zasigurno na sjeveru oštećena ukopom mlađega G 236 iz horizonta IV-4, a na jugu ili još ukopom G 240 ili pak ukopom groba 239.

Horizont IVc

U ovome trećem sloju pokopavanja unutar horizonta IV iznad G 240 pokopan je G 239, a na sjeveru zvonika pokopan je G 240 koji je ošteti raku donjeg G 242 (pa i G 243).

Horizont IVd

U zadnju fazu pokopavanja unutar zvonika uvršteni su: G 234, G 235, G 236 i G 238. Kod njih su uočljive određene specifičnosti na osnovi kojih bi valjalo promisliti i o njihovoj međusobnoj razdiobi na više slojeva pokopa. Međutim, kako to nismo mogli razlučiti na osnovi stratigrafije, to je pitanje ostalo otvoreno, a moglo bi se riješiti podvrgavanjem uzoraka na C14 analizu (za sve grobove uzet je uzorak kosti za C14 analizu).

Naime, G 234 je pokopan pliće od ostalih, drugačije je orijentacije, prati smjer zapadnog zida zvonika. To ga izdvaja od ostalih grobova i naizgled čini se da je mlađi. Međutim, on također ima čavle kao i donji grobovi, te kako mu nije uočena raka, nije bilo moguće razlučiti odnos toga groba i, primjerice, groba G 236. Razlučivo je jedino to da je G 234 kasniji od G 237 iznad kojega se nalazi dovoljno visoko da ga svojim ukopom nije ošteti. Inače, polaganje grobova djece u smjeru sjever – jug, točnije u smjeru poštivanja arhitekture, nije neuobičajeno na ovome lokalitetu u horizontu novog vijeka. U ovaj sloj, međutim, stavljamo i pokop djeteta G 238 koji je pak pravilne orijentacije zapad – istok. Grobovima G 238 i G 236 je zajednička značajka to što njihovi ljesovi nisu bili pričvršćeni čavlima. Je li to neki specifikum, nije moguće na osnovi dva groba zaključiti, stoga je u isti sloj uvršten i grob čiji je lijes pričvršćen čavlima – G 235.

U tekstu je predstavljena tek preliminarna stratifikacija pokopavanja unutar zvonika. Tek će C14 analize izabranih uzoraka potvrditi ovu preliminarnu podjelu. Prigodom stratificiranja uzeti su u obzir prvenstveno, dakako, fizički odnosi među grobovima, zatim sastav zapune grobova, sloj u kojem su grobovi ukopani, odnosi sa zidovima, stanje kostiju i slično. Apsolutna nadmorska visina također je razmatrana, no ona ne predstavlja uvijek mjerodavan element za stratificiranje. Ipak, zamjetno je da su pojedini pokopi unutar horizonta IV ukopavani prilično duboko, uništivši svojim ukopima sve starije grobove. Što se tiče najstarijeg horizonta pokopavanja (horizont I), čini se da se može lučiti kako su grobovi prema zapadu svi redom ponešto dublje pokopani od onih na istoku. To je vjerojatno bilo tako zbog konfiguracije terena, zapadnije je već počinjala prirodna padina ovoga brežuljka, stoga su grobovi naizgled dublje pokopani (u tom ranom razdoblju brijeg još nije preoblikovan

u gradište). Na osnovi položaja ruku te orijentacije za sada se nije moglo ništa zaključiti. Iako, zamijećeno je da u najstarijem, ranosrednjovjekovnom horizontu pokopavanja pokojnici uglavnom drže ruke ispružene uz tijelo. U ponešto kasnijem vremenu, ali još uvijek unutar horizonta I, sporadično se javlja i položaj na prsima (npr. G 270).

U grubo bismo preliminarno mogli reći da horizont IV pripada uglavnom novom vijeku, najvjerojatnije 16. st. (ili i 17. st.); možda njegovi najdublji slojevi IVa i IVb pripadaju još razdoblju kasnoga srednjeg vijeka, odnosno drugoj polovini 15. st. (i prijelazu s 15/16. st.), kada je podignut moćan zapadni zvonik, čime je sakralni objekt preuzeo ulogu tzv. „crkve-tvrđave“. S obzirom da su na području oko zvonika u gornjim slojevima u istraživanjima 2008. godine pronađeni ulomci profiliranih komada opeke i kamena u klasičnom visokogotičkom stilu, za pretpostaviti je da je zvonik podignut još u 15. st. Možda je proširenje jednobrodne ranogotičke crkve u trobrodnu s kontraforima, kao i dogradnja sjeverne sakristije te zapadnog zvonika sve teklo u jednom razdoblju ili pak u relativno kratkom razmaku jer su svi elementi rađeni u istome stilu. Za sjevernu sakristiju imamo dataciju nakon sredine 15. st. (datacija C14 metodom grobova koje je sakristija preslojila). Potrebno je sagledati čitav lokalitet i detaljno još razmotriti niz podataka postignutih arheološkim istraživanjima prije donošenja ikakvih zaključaka o slojevitosti samoga sakralnog objekta.

Horizont III (SJ 772) je kasnosrednjovjekovni sloj, a grobovi koji su uvršteni u taj sloj pripadali bi 15. st. (pretpostavka je do sredine 15. st.).

Grobovi koji pripadaju horizontu II, vezani uz SJ 816, potječu, pretpostavljamo iz 14. st. Ukoliko zapadni zid crkve SJ 689 potječe iz razdoblja ranog 14. st. (rana gotika na našem području), onda prvi grobovi koje je ona presjekla pripadaju starijem razdoblju. Međutim, to nije bilo lako razlučiti na terenu prigodom iskopavanja. Naime, već je grob G 248 u svom donjem dijelu naizgled presječen ukopom zida SJ 689, ali to nije u potpunosti sigurno. Grob G 247 (kojemu nema obrisa rake) pokopan je vrlo blizu samoga zida, no kosti stopala mu ipak nisu uništene pa je za pretpostaviti kako se pokop dogodio nakon što je zid već bio podignut. Tako da grobovi iz horizonta III vjerojatno pripadaju sloju pokopa uz ranogotičku crkvu, pa sve do podizanja zapadnog zvonika. Prvi sigurni pokop kojeg je presjekao zid SJ 689 jest G 258, a on pripada horizontu IIa, dakle, upravo razdoblju rane gotike, vremenu oko početka 14. st., neposredno prije nego je crkva, čiji zid SJ 689 čini zapadni zid lađe, bila podignuta.

Grobovi horizonta I vezani su uz SJ 175, odnosno u horizontu Id još je njihova zapuna tamnija, nešto između SJ 816 i SJ 175, u horizontu Ic ona je puno žuća, kosti grobova su u prilično lošem stanju, trule, dok je u horizontu Ib, a osobito u Ia zapuna identična SJ 175, a kosti su redom u lošem stanju, istrunule. Horizont I bismo datirali od 11. (10.?) do 13. st., a horizont Id – 12/13. st., horizont Ib i Ic – 11/12. st., horizont Ia (10.?) i 11. st. ili još starije razdoblje.⁴ Što se tiče pokušaja praćenja grobova na redove, ono na ovako malom prostoru tek možemo naslutiti.⁵

Literatura

- Šlaus, M., Novak, M., Vyrubal V., Bedić, Ž. 2009, Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Crkvari – Sv. Lovro, *Stručni izvještaj*, EP – 177 – 12/09, Zagreb (rukopis, str. 1–58).
- Tkalčec, T. 2006a, Crkvari – Crkva Sv. Lovre 2005., *Annales Instituti Archaeologici*, II, 23–28.
- Tkalčec, T. 2006b, Crkvari – Sv. Lovro, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2/2005, 69–70.
- Tkalčec, T. 2007a, Crkvari – crkva Sv. Lovre u 2006. godini, *Annales Instituti Archaeologici*, III, 21–25.
- Tkalčec, T. 2007b, Crkvari – crkva Sv. Lovre, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3/2006, 95–96.
- Tkalčec, T. 2008, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2007. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, IV, 23–31.
- Tkalčec, T. 2009a, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2008. g., *Annales Instituti Archaeologici*, V, 36–42.
- Tkalčec, T. 2009b, Izvješće o arheološko-konzervatorskim istraživanjima lokaliteta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2009., Institut za arheologiju, Zagreb (rukopis, str. 1–78).
- Tomičić, Ž., Krznar, S., Osterman, J., Novak, M. 2004, Arheološko-konzervatorska istraživanja crkve Sv. Lovre kraj sela Crkvara u općini Orahovica (2003.), *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, br. 1/XXXVI, 156–162.
- Tomičić, Ž., Tkalčec T. 2005a, Crkvari, Crkva Sv. Lovre 2004., *Annales Instituti Archaeologici*, I, 14–24.
- Tomičić, Ž., Tkalčec T. 2005b Crkvari-Sv. Lovro, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1/2004, 51–52.

Summary

At the beginning of September 2009, the Institute of Archaeology continued the excavations of the medieval cemetery and the hill fort with the Church of St. Lawrence in Crkvari, near Orahovica.

During archaeological excavations in a bell-tower unearthed during archaeological excavations of 2008, on the basis of the stratigraphy and the construction sequence of the architectural sacral complex, it was observed that the bell-tower with strong buttresses was built on a three-nave Gothic church which in its previous stage used to be a single-nave hall church. All layers and tombs in the bell-tower, all the way to sterile soil, were excavated. The dig therefore reached a depth of 2.30 m. The inside dimensions of the bell-tower are 3.5 m (E–W) x 2.4 m (N–S), and the outside dimensions are 4.70 m (E–W), up to the wall SU 689) x 5 m (N–S). The southern and northern foundation walls are 140 cm wide, while the western are narrower – 1.20 m. The wider northern and southern walls have deeper foundations, while the western is shallower. In the corners, the bell-tower ends in powerful buttresses, 1.23 m or 1.30 m wide, and 2 m long. The foundations are built of irregular, richly rendered stones. Since around the bell-tower, in the upper layers of rubble and ruins, fragments of profiled pieces of bricks and stones in the classical late Gothic style were found, we can assume that the bell-tower was erected in the 15th century. The firm foundations, additionally strengthened also with buttresses, fit with this dating. Possibly the extension of the single-nave early Gothic church into a three-nave church with buttresses, as well as the additional construction of the northern sacristy and the western bell-tower, took place simultaneously or shortly one after the other, given that all elements were built in the same style.

On the basis of grave finds and other factors, it was concluded that the bell-tower was in function also in the modern age.

In the bell-tower, 38 graves were excavated, which accounts for a total of 271 excavated graves. Along with late mediaeval 15th century graves – from the period when the bell-tower was built – and with early modern age graves – from the period when the bell-tower was still in function – older graves were found as well. Among them are burials from the period before the large Gothic three-nave sacral complex with the powerful bell-tower was built. These graves are from the 13th and 14th centuries, and there is also an older horizon with cemeteries from the 11th–13th centuries.

4 O mogućnosti postojanja još starijeg horizonta grobova ukazuje nam činjenica da su u grobu G 270 pronađene kosti pokojnika gurnutog u stranu, ali i činjenica da je C14 datacija groba G 233 iz 2008. godine dala iznenađujuće ranu dataciju (6/7. st.), koja se prije donošenja konačnih zaključaka mora provjeriti podvrgavanjem još kojeg uzorka iz najstarijeg horizonta C 14 analizi.

5 Zanimljivo je zamijetiti da se u razdoblju od 11. do 13. st. učestalo obavija pokopavanje na relativno istome mjestu, možda s pokušajem pokopavanja u istu grobnu raku. DNA-analize bi možda dale zanimljive podatke o pokopavanju osoba u krvnom srodstvu u istu raku.

1. Sotin - Jaroši
2. Slavonski Brod - Galovo
3. Crikvari - crkva sv. Lovre
4. Slatina - Bobovište
5. Slatina - Turbina
6. Zvonimirovo - Veliko polje
7. Suhopolje - Kliškovac
8. Dolina - Glavičice; Dolina - Draganje
9. Torčec - Cirkvišće
10. Pakleni otoci - Soline
11. Ivanec - crkva sv. Ivana Krstitelja
12. Lopar - Podšilo
13. Crikvenica - Igralište